

TEGEN DE KWAKZA

TE 4547

KB
LVEREJ

UITGAVE VAN DE VERENIGING TEGEN DE KWAKZALVERIJ, VERENIGING TOT EVALUATIE VAN ALTERNATIEVE BEHANDELMETHODEN EN TOT BESTRIJDING VAN DE KWAKZALVERIJ

HET STAPHORSTER BOERTJE

Een bijzonder extra nummer!

Deze aflevering van het Actieblad is wel een heel bijzondere. Zij is geheel gevuld met een beschrijving van de geneeskundige praktijk van Peter Stegeman, beter bekend als 'Het Staphorster Boertje'. De antropoloog dr. W. de Blécourt publiceerde zijn verhaal eerder in het *Volkkundig Bulletin* van juni 1991, en verleende gaarne toestemming om door middel van herdruk in ons orgaan grotere bekendheid aan zijn zeer interessante studie te geven.

Er zijn, afgezien van de grote kwaliteit van het artikel zelf, drie redenen om deze historisch-antropologische studie juist nu in ons blad af te drukken.

Ten eerste betekent 1994 het definitieve afscheid van de geneeskundige wetten van Thorbecke, die meer dan 125 jaar de wetgeving op dit terrein hebben gedomineerd. De wet BIG is eind 1993 gedeeltelijk ingevoerd en per 1 januari 1995 zal deze wet de oude wet van Thorbecke geheel gaan vervangen. Daarmee worden vervolgingen op grond van onbevoegde uitoefening der geneeskunde, zoals die in de tijd van Stegeman heel gebruikelijk waren, definitief onmogelijk. Daarmee is het Tijdperk van de Vrije Kwakzalver aangebroken en ondergaat de Bond van Wetsovertreders een zware aderslating nu alle alternatieve genezers collectief hun lidmaatschap van dat illustere gezelschap kunnen opzeggen. Ons bekruipt, hoe dan ook, een gevoel van spijt en nostalgie naar die oude tijden, waarin van de strafbaarheid van ondeskundige geneeskundige handelingen ongetwijfeld nog enige preventieve afschrikking uitging.

Ten tweede kunnen onze leden via dit artikel nu ook kennis maken met een voor de analyse van kwakzalverij en alternatief genezen zeer waardevol gezelschap, waarvan het bestaan ook tot ons pas recent is doorgedrongen, maar waarvan de kwakzalverijbestrijding nog groot voordeel kan hebben. Wij doelen hier op de projectgroep 'Magie en geneeskunde', een gezelschap van sociaal-wetenschappers, dat in mei 1989 is opgericht. Deze projectgroep maakt deel uit van de sinds 1982 functionerende, interdisciplinaire studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland'. Van Dam wees er destijds in zijn minderheidsrapport van het Muntendam-rapport al op, dat de geneeskunde te kort schiet bij het onderzoek van alternatieve geneeswijzen en pleitte voor meer bemoeienis vanuit de sociale wetenschappen. De projectgroep, waarvan De Blécourt een prominent lid is, heeft deze lacune nu opgevuld en is al zeer productief. Wij zullen in de nabije toekomst meer aandacht aan publicaties van deze groep besteden en trachten de contacten te verstevigen. Het risico, dat ook wij kwakzalverijbestrijders door hun in termen van territoriumdrift en groepsdiscipline zullen worden beschreven of als rituele bezweerders van vermeende boze demonen zullen worden beschouwd, dat risico zullen wij daarvoor op de koop toe moeten nemen.

Een derde reden, waarom deze publicatie nu opzoutuun is, is gelegen in het feit, dat - ook door respectabele medici - tegenwoordig *ad nauseam* wordt gesteld, dat dokters toch ook erg veel kunnen leren van alternatieve genezers. Zij zouden beschikken, je zou het niet zeggen als je hen ontmoet, over veel meer 'charisma' en zouden door stimulatie van het zelfhelend vermogen en placebo-effecten de genezing bevorderen. Zelfs mw. prof. Borst-Eilers van de Gezondheidsraad liet zich recent in deze zin uit. Voor al diegenen, die graag willen weten hoe zo'n Stegeman, het prototype van een dergelijke succesvolle en charismatische genezer, het nu aanlegde, voor hen vormt het artikel van de Blécourt een rijke bron van informatie.

Over de auteur

Willem de Blécourt (1951) studeerde culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn proefschrift *Termen van Toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw*, verscheen aan de Erasmus universiteit in 1990. Hij doet momenteel onderzoek naar de positie van irreguliere genezers op de medische markt van Nederland en Michigan (USA) 1865-1920, gesubsidieerd door de Stichting voor Historisch Onderzoek.

Stegeman omstreeks 1900

Inhoud

Het Staphorster Boertje door dr. W. de Blécourt	2
Illustraties oude kwakzalversadvertenties uit de tijd van P. Stegeman	11, 12, 14, 15, 16
Bijlage: De kijk van het weekblad 'Het Leven'	12

Het Staphorster boertje

*De geneeskundige praktijk van Peter Stegeman (1840-1922).**

door Willem de Blécourt

Op 9 oktober 1911 werd de genezer Peter Stegeman, destijds bij velen beter bekend als 'het Staphorster Boertje', eenenzeventig jaar. Typerend voor zijn status als bekend Nederlander was dat de redactie van het geïllustreerde weekblad *Het Leven* alleen al in dit feit – men verkeerde in de mening dat de man zeventig was geworden – voldoende aanleiding zag om een journalist naar Staphorst te sturen voor een interview. Die had weinig succes. Eerst bleef hij steken in de wachtkamer. 'In een uur zijn drie mensen geholpen en ik reken uit dat 'k vanavond half tien aan de beurt ben'. Het zat dus vol. Met behulp van een vlug geschreven kaartje lukte het hem evenwel voor te dringen en Stegeman in de schuur te ontmoeten.¹

"'Is U de heer Stegeman?"

"Ja."

En ik stak van wal, bewerkte hem met groote virtuositeit; wachtte op antwoord – niets! Ging weer door, werd gemoedelijk, amicaal, dan dringend – overredend –

Eindelijk; "nee, ik heb d'r niks an, ik ga de mensen weer helpen"; en Stegeman af, zonder groet, wèg!"

Deze weigering is voor de hedendaagse onderzoeker welhaast even betreurenswaardig als zij destijds voor de journalist was. Het hoeft echter, net als in 1911, een publikatie over de genezer niet in de weg te staan. De woorden van de Staphorster mogen op het eerste gezicht teleurstellend zijn, bij nadere beschouwing leveren ze in ieder geval aanwijzingen op over zijn omgang met de pers en over zijn houding ten aanzien van de bezoekers.

Colofon

Vereniging tegen de Kwakzalverij

Opgericht 1 januari 1881

Correspondentie-adres: Jister 17-19, 8446 CD Heerenveen;
tel. 05130-25956

Bestuur:

Voorzitter: C.N.M. Renckens, vrouwenarts, Hoorn

Secretaris: H. de Vries, apotheker, Heerenveen

Penningmeester: I.H. Harms, dierenarts, Hardenberg

Leden: drs. P.C. Bügel, psycholoog, Groningen;

mr. Th.J. Douma, advocaat, Haarlem; C.P. van der Smagt, huisarts, de Bilt; prof.dr. H. Timmerman, hoogleraar farmacochemie, Voorschoten; D. Uitterdijk, dermatoloog, Medemblik; W.M. Veenema, huisarts, Joure; W. Zijp, tandarts, Enkhuizen

Adviserend lid: S. Lelie, Middelburg

Redacteur: J.Th. Balk, Keverberg 54, 1082 BE Amsterdam.

Het Actieblad tegen de Kwakzalverij verschijnt 5x per jaar.

Abonnement: f 35 per jaar.

Postgiro van de Vereniging: 32237 ten name van Penningmeester van de Vereniging tegen de Kwakzalverij, Hardenberg.

De contributie bedraagt thans minimaal f 40 zulks met inbegrip van het abonnement op het Actieblad tegen de Kwakzalverij; voor studenten en leerlingverpleegkundigen f 10; begunstiger wordt men door een schenking aan de vereniging van minimaal f 100.

Voor een biografisch getinte, althans rond één figuur gegroepeerde gevalsbeschrijving is een gebrek aan eigen uitspraken of ego-documenten – ook tegenover andere journalisten was Stegeman niet erg mededeelzaam – niet beslist onoverkomelijk, zeker niet wanneer er veel door anderen over hem is geschreven. Het boertje is (en was) voornamelijk interessant vanwege zijn sociaal-culturele positie in de Nederlandse samenleving aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Als niet-gediplomeerd en derhalve onbevoegd genezer trok hij zeker een kwart eeuw lang talloze zieken aan. Dit niet alleen in zijn woonplaats Staphorst maar op iedere plaats waar hij zitting hield. 'In de couranten leest men tegenwoordig', luidde het in 1899, 'nu en dan van het Staphorster Boertje, wiens medische wetenschap en kunst groot moeten zijn. Zijn roem overschaduwet dien van vele wonderdokters'.² De praktijk van Stegeman was in het toenmalige Nederland uniek en zij kwam meer overeen met die van de Engelsman Davenport, toen die onder de (merk)naam Sequah in de jaren 1891-1893 het land door reisde, dan met die van andere befaamde wonderdokters als De Haas te Voorschoten of Van der Wal te Suameer, die veel honkvaster waren.³

Naast een reconstructie van de agenda en de aanhang van de Staphorster heeft dit artikel vooral de pogingen tot onderwerp die van officieel-medische zijde werden ondernomen om zijn praktijk in te dammen. Dat die pogingen weinig effect sorteerden, zal onder meer hebben samengehangen met de populariteit van het Boertje. Aan de hand van consultbeschrijvingen identificeer ik enkele elementen die in dit verband van belang kunnen zijn. Tevens plaats ik het geval Stegeman in het bredere kader van de discussie over 'volksgeneeskunde'.

'Dokter' Stegeman

Over Stegemans eerste jaren als genezer is weinig bekend; officieel was hij tot 1900 timmerman van beroep. In het Staphorster bevolkingsregister over de jaren 1900-1910 staat hij genoteerd als 'landbouwer', wat in zijn geval een vertaling zal zijn geweest van het begrip 'Boertje', ofwel van het platteland afkomstige genezer.⁴ Een berichtje over zijn tachtigste verjaardag (in 1920!) meldt: 'Het was juist 50 jaar dat hij zijn beroep als kruidkundige heeft uitgeoefend',⁵ zodat hij omstreeks 1870 moet zijn begonnen. Hij trok echter pas goed de aandacht toen hij buiten zijn woonplaats Staphorst ging optreden. De oudste mij bekende melding over hem is van 1891. Eind oktober van dat jaar had de Officier van Justitie te Zwolle lucht gekregen van Stegemans activiteiten en enkele patiënten aan de tand laten voelen. Op zijn verzoek ondervroeg de burgemeester van Staphorst het boertje, dat verklaarde dat hij 'nimmer geneesmiddelen of recepten afgeeft'. Dat was 'zeer zeker onwaar', voegde de burgemeester eraan toe: 'Op zondag na iederen dag reist hij per spoor van hier, om zijne patiënten in den omtrek te bezoeken en houdt zelfs, naar men zegt, des vrijdags geregeld zitdag te Zwolle'. In Staphorst zelf zou hij ongetwijfeld ook praktijk houden, maar daar de Staphorsters 'onwillig' waren om te getuigen was het wat lastig dat te bewijzen.⁶ Ruim anderhalf jaar later werd het Boertje gesignaleerd in Amsterdam. Hij was daar elke eerste dinsdag van de maand te vinden in een bovenkamer op de Keizersgracht en scheen vooral Indiëgangsters te helpen.⁷ Tegen een als patiënt vermomde journalist verklaarde hij in 1906:

'– Ja, en in Indië kenne ze me ook! 'k Heb nou al dit jaar honderd en drie-en-twintig recepten voor de Oos klaar gemaakt. Da komt, ik heb 's een kaptein van de artellerie – naam en toenaam werden open en bloot genoemd – van de malaria geneze en die het me gerikkemandeerd!

– Ben u nou op 'n universiteit geweest? waagde ik te vragen.

– Ja! antwoordde hij erg vaag, of ontkende hij liever – Bij m'n

oom, die dee ook an 't vak! Die kwam nes zoas mien voader ut Duisland. Ja, die deeën er allebei an!⁸

De kennis van de genezer, zo luidde het eerder al, was gebaseerd op 'de ondervinding' en de recepten uit zijn familie.⁹ Tegen een andere journalist die zich als patiënt voordeed zei het Boertje:

'Wel zeker heb ik gestudeerd; bij mijn oom, die was dokter. En m'n grootvader en m'n overgrootvader waren ook dokter, en van oudsher was m'n heele familie, die uit Duitschland stamt, al dokters, van 1611 af. En als de wet van 1865 maar niet gekomen was, waarbij we allemaal op de academie moesten, dan zou ik ook dokter geweest zijn. Maar op die academie, daar had ik het niet op begrepen; al dat snijden beviel me niet.'¹⁰

In 1895 besloeg Stegemans actieradius een groot deel van Midden-Nederland. Hij 'houdt, naar men zegt, geregeld zitdagen te Amsterdam, Zwolle, Steenwijk, Deventer en andere plaatsen'.¹¹ Onder die andere plaatsen bevonden zich Den Haag, Arnhem en Heerenveen, terwijl ook mensen uit Utrecht hem in dat jaar raadpleegden.

Indien de journalist van *Het Leven* in 1911 bij collega's (of zelfs bij de politie, zie onder) te rade was gegaan alvorens naar Staphorst te reizen, had hij kunnen horen dat de beste manier om de genezer te spreken te krijgen was zich als patiënt voor te doen. Dan was wel geduld nodig. Zijn collega van de *Amsterdamse Courant* moest in 1899 vanaf negen uur 's morgens tot zes uur 's avonds wachten voor hij aan de beurt was – bezoeker kregen bij aankomst een volnummer en het zijne was 27, 'maar vóór met het uitgeven der nummers was begonnen, waren er reeds vijf behandeld'. Stegeman nam de tijd, wat hem voor de patiënten gunstig tegen de artsen deed afsteken. Ook kwamen mensen niet alleen voor zichzelf 'maar ook voor dorps- of stadsgenooten, die niet weg kunnen, sommigen komen voor vier, vijf personen gelijk en moeten dus ook even zoveel drankjes of poeiers klaar gemaakt hebben. En dat houdt op – er waren er die meer dan een uur lang in het heilige der heiligen van deze Staphorster-woning vertoefden'.¹²

Het totaal aantal patiënten dat in de loop der jaren het Boertje consulteerde moet in de tienduizenden hebben belopen. Over de zittingen op vrijdag te Zwolle werd bijvoorbeeld geschreven: 'gij zult verwonderd staan over den grooten toeloop van menschen. Als gij er prijs op stelt vroeg geholpen te worden, dan is het zaak om 's morgens om 7 uur present te wezen. Komt gij bijv. om 10 uur, dan doet gij wel om weer heen te gaan en niet eer dan 's avonds 6 uur terug te keeren'.¹³ In Amsterdam stond men hem om 7 uur 's morgens al op te wachten, 'ofschoon hij eerst om 9 uur arriveert'.¹⁴ 'Over den toeloop, dien hij heeft, kan men oordelen, als men verneemt, dat er Woensdag 11. ruim 180 volgkaarten werden afgegeven', luidt een bericht uit Leeuwarden.¹⁵ Tijdens zijn eerste zitting te Winschoten behandelde hij 'niet minder dan zestig patiënten', een maand later werden daar 82 toegangskaarten afgegeven en werd er zelfs in gehandeld.¹⁶ Er waren (in Assen) ruim 60 patiënten, onder wie vele personen van buiten'.¹⁷ De al aan het einde van de vorige eeuw getrokken conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd: 'hij heeft grooter practijk dan eenig ander dokter hier te lande'.¹⁸

'Dokter', of zelfs 'professor' Stegeman, zoals zijn cliëntèle hem noemde, had een vaste agenda die weliswaar niet meer in zijn totaliteit is te reconstrueren, maar waarvan het patroon toch duidelijk is. Iedere dag van de week zat hij in een andere plaats – zondag was hij thuis en hielp hij alleen mensen als het erg dringend was. Op donderdag hield hij zitting te Staphorst. Een ondernemend plaatsgeenoot organiseerde in 1898 zelfs 'een Donderdagsche omnibusdienst (...), waartoe bij sommige treinen twee rijtuigen gebruikt werden'.¹⁹

Enkele maanden later betrof de genezer een nieuwe woning, 'meer nabij het station'.²⁰

'Iederen Donderdagmorgen bij aankomst van den trein van 7.57 uit het Noorden kan men aan het station Staphorst een vermakelijk schouwspel gadeslaan. Nauwelijks is de trein het wachthuisje gepasseerd, of men ziet alle portieren van de coupé's, waarin patiënten voor het Staphorster Boertje (Stegeman) gezeten zijn, geopend en bij het station springen zij uit den trein, voor dat hij goed tot stilstaan gebracht is. Daarna begint een wedloop om het eerst de woning van het Boertje te bereiken. Met de jassen onder den arm, petten en hoeden in de hand, ja, zelfs enkelen hebben reeds in den trein hun klompen en schoenen uitgetrokken om harder te kunnen loopen, maar weldra ziet men hier een voorover in de modder vallen, daar valt een zijn knie en pantalon stuk enz. Maar helaas, bijna altijd worden zij teleurgesteld, daar de omnibus van Snouck steeds het eerst aankomt en bovendien de woning van het Boertje reeds 's morgens vóór acht uur vol is van patiënten, die den vorigen avond zijn gekomen of 's morgens per rijtuig'.²¹

Op vrijdag speelden zich soortgelijke taferelen in Zwolle af. In de jaren negentig was Stegeman, zoals vermeld, elke eerste dinsdag van de maand in Amsterdam aanwezig. 'Te Amsterdam en Zwolle (...), maken bezoekers en rijtuigen file voor zijn tijdelijke woning'.²² In Leeuwarden was hij in ieder geval in de periode 1900-1915 woensdags om de veertien dagen, in Steenwijk tussen 1895 en 1915 elke tweede dinsdag van de maand. Hij had in die laatste plaats een vast adres.²³ Behalve groot was zijn populariteit ook langdurig, hoewel voor de pers de nieuwigheid en daarmee de nieuws waarde er op den duur afging. Het aantal berichten uit het eerste decennium van de twintigste eeuw is beduidend geringer dan dat uit het voorafgaande. Alleen een bijzondere bezoeker, zoals Paul Kruger in 1901, trok nog de aandacht.²⁴ Toch verminderde de patiëntenstroom niet. 'De zitdagen, die alhier (Staphorst) gehouden worden, zijn nog steeds buitengewoon druk', zo luidde het in 1911.²⁵ Volgens het bericht uit Staphorst naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag was hij in 1920 'behalve Donderdags, op welken dag hij alhier zitdag heeft, alle dagen nog op reis'.²⁶ Voor zijn patiënten hield dit in dat ze er redelijk zeker van konden zijn wanneer ze het Boertje waar konden vinden – ze konden het waarschijnlijk ook in de krant lezen.²⁷

Op deze manier bestreek de genezer een groot deel van Nederland. Behalve in de vier noord-oostelijke provincies en in Amsterdam, Arnhem en 's-Gravenhage gaf hij consulten in (onder andere?) Amersfoort en Soest. Hij huurde daartoe een kamer, meestal in een café of een hotel omdat daar ook voldoende wachtruimte was. Het is mogelijk dat het programma over de jaren veranderde. 'Echter niet in alle steden kan hij het uithouden', meende de schrijver van een brief aan *De Hofstad*, 'want Stegeman stelt tot voorwaarde, dat de justitie hem ongemoeid laat. Doet de justitie dit niet, dan keert Stegeman, zeker om de bevolking voor het strenge optreden der justitie te straffen, niet terug'.²⁸ Een Amsterdamse bezoeker (een agent in burgerkleding) kreeg zodoende in 1899 te horen 'dat het Staphorster Boertje wegens onaangenaamheden met de justitie vooreerst niet meer naar Amsterdam komt'.²⁹

Vervolgingen

Het medisch beroep was destijds, zoals nu, wettelijk beschermd; alleen onder zeer speciale omstandigheden mocht een leek geneeskundige handelingen verrichten.³⁰ In de praktijk gaf iedereen natuurlijk wel eens advies bij ziekte; 'het aantal dergenen, die zich geroepen achten voor amateurgeneeskundige te spelen, is nog legio. Klaag in gezelschap over voortdurende maagpijn en ge zult eens hooren, hoevele welgemeende raadgevingen U worden verstrekt!'.³¹

De grens van het toelaatbare was dan ook pas overschreden wanneer een leek, dat wil zeggen iemand die niet wettelijk bevoegd was, zijn of haar bedrijf of beroep van het genezen maakte en er een beloning voor vroeg. In de overwegingen van het Heerenveense kantongerecht bij een zaak tegen Stegeman werd het aldus geformuleerd:

'Overwegende toch dat onder het uitoefenen der geneeskunde als bedrijf moet worden verstaan, dat iemand er eene gewoonte van maakt geneeskundigen raad of bijstand te verlenen, dat hij op verschillende tijdstippen aan verschillende personen zoodanigen raad of bijstand verschaft, terwijl daaraan niet afdoet of hij tevens geneesmiddelen heeft verstrekt of voorgeschreven en voor zijn raad en bijstand beloning heeft genoten'.³²

Tussen de letter van de wet en een daadwerkelijke vervolging bestond echter enige discrepantie. Niet iedereen was er evenzeer van overtuigd dat het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst steeds vervolgd diende te worden, de patiënten nog wel het minst. Voor een evaluatie van zowel de vervolgingen die tegen Stegeman werden ingesteld alsook van de discussies over het achterwege blijven daarvan, is het noodzakelijk rekening te houden met de omstandigheid dat provocatie destijds zonder al te veel scrupules en bezwaren kon worden toegepast. Zo sloeg het Haagse openbaar ministerie al in 1895 toe. 'Op een zijner zittingdagen verschenen twee jongelieden (verbonden aan het politiekorps) die eenig kwalen voorwendden', aldus een verslaggever van de *Haagsche Courant*. De een, een 28-jarige klerk van politie, zei tegen het boertje dat hij 'reeds gedurende 10 maanden last aan maag en borst' had, 'gepaard aan pijn in het hoofd en koortsens'. De ander, een 37-jarige klerk, kwam met een verhaal over 'hevige pijnen in de rug en moeite bij het urineren'. Er werden geen andere patiënten als getuige gehoord en op grond van hun verklaringen werd Stegeman tot f 100 boete (of 20 dagen hechtenis) veroordeeld.³³

Het ontbreken van een bewijs van het vergrijp kan dus nooit een doorslaggevend argument zijn geweest om van vervolging af te zien, al kon het inderdaad lastig zijn de nodige bewijslast rond te krijgen. De patiënten waren doorgaans niet al te loslippig: 't dient gezegd, 'n groot contrast met de wauwel-séances in de wachtkamer van den geneesheer in de groote steden', aldus de journalist van *Het Leven* in 1911.³⁴ Die zwijgzaamheid werd weliswaar doorbroken wanneer de kundigheid van de genezer in het geding was (zie onder), maar strekte zich toch ook uit tot in de rechtszaal. Een woedende ambtenaar van het Steenwijkse openbaar ministerie zei bijvoorbeeld in 1895 dat Stegeman een getuige 'op de teenen trapte om haar te beduiden dat ze niet te veel moest verklaren'. Twee andere getuigen werden door de aanklager met een vervolging wegens meined bedreigd, omdat ze op een eerder tegen een veldwachter afgelegde verklaring terugkwamen.³⁵ 'De vereering voor dien man is echter zoo groot dat geen getuigen zijn te krijgen', meende de voorzitter van de Geneeskundige Raad van Overijssel en Drenthe.³⁶

In 1895 werd Stegeman vier keer veroordeeld; twee keer in Steenwijk, een keer in 's-Gravenhage en in Heerenveen. Ook de Zwolse Officier van Justitie was in dat jaar in hem geïnteresseerd, maar liet het kennelijk niet tot een vervolging komen. Er werd beweerd dat 'zoo Stegeman te Zwolle werd gecalanceerd wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde, vonnis tegen hem zou moeten wijzen een rechter, die hij reeds menigmaal met zijn kwakzalverij een goeden dienst heeft bewezen'.³⁷ Deze vervolgingen hadden een averechts effect. Het boertje mocht dan even uit een plaats wegblijven – in Den Haag en Steenwijk keerde hij in ieder geval vlug weer terug – over het algemeen versterkte het optreden van de justitie Stegemans populariteit eerder dan dat deze erdoor afnam. 'In weerwil, of misschien ook ten deele ten gevolge van de herhaalde

veroordelingen wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde, stijgt de roem van het Staphorster Boertje en het vertrouwen op zijne bekwaamheid met den dag'.³⁸ Eigenlijk kwam het optreden van de justitie te laat en was de genezer al in 1895 zo populair dat hij grotendeels onaantastbaar was geworden. Daarbij mocht zijn optreden wettelijk wel als een vergrijp te boek staan, in maatschappelijk opzicht ontbeerde het een voldoende draagvlak om als zodanig gedefinieerd te worden. 'Wat zedelijk en maatschappelijk gedrag betreft, valt op den verdachte niets aan te merken', zo schreef de Staphorster burgemeester.³⁹ Stegeman was voornamelijk in de ogen van enkele medici – en vooral degenen die lid waren van de Vereeniging tegen de kwakzalverij – een misdadiger. In de woorden van 'een medicus uit het Noorden': 'mochten ook de autoriteiten eindelijk inzien, dat er strenge maatregelen moeten genomen worden tegen lieden, die zich thans ongestraft schuldig maken aan "manslag"'.⁴⁰ Een van zijn Asser ambtgenoten stond er nuchterder tegenover. 'Van maatregelen van Regeeringswege verwacht spr. niet veel', tekende een journalist op tijdens een lezing voor onderwijspersoneel. 'Het beste zal zijn de menschen voortdurend op het onnutte en schadelijke van kwakzalverij te wijzen'.⁴¹

De vervolgingsgezinde medici werden niet alleen gefrustreerd door zwijgzaam zieken. De inspecteur van het geneeskundig staats-toezicht voor Overijssel en Drenthe ondernam diverse pogingen om de genezer in Zwolle te doen vervolgen, doch kreeg weinig hulp van medici, die 'tot het aanbrengen van goed geconstateerde feiten nauwelijks in staat en ook niet zeer geneigd waren'.⁴²

'En wat de doctoren te Zwolle van hem zeggen? Bitter weinig, Mijnheer de Redacteur! Ze laten hem ongemoeid. Ze begrijpen, dat, zoo ze tegen het Staphorster Boertje te velde trokken, die zou opgevat worden als jalousie de métier. Enkelen hunner zijn oprecht genoeg te verklaren, dat hij het in sommige gevallen wel weet en zij lachen wanneer hun patiënten, die wat ongeduldig beginnen te worden, hen dreigen het "hooger op" te willen zoeken. Dit "hooger op" doelt dan op Stegeman'.⁴³

Ambtenaren van het openbaar ministerie waren zo af en toe wel geneigd aan de aandrang van enkele medici toe te geven (eigen initiatief schijnen ze nauwelijks ontwikkeld te hebben), hetgeen vervolgens in 1899 en 1900 tot strafzaken voor de kantongerechten van respectievelijk Amsterdam en Amersfoort leidde. Ook in de laatste zaak was gebruik gemaakt van uitlokking. Een rijksveldwachter had zich voorgedaan als een tuinman met 'maaglijden' en was met enige moeite tot de 'dokter' doorgedrongen.⁴⁴ Maar zelfs wanneer het hen al lukte het justitiële apparaat in werking te stellen, beseften de initiators dat zoiets in Stegemans geval weinig zin had: 'een vervolging (zou) weinig baten, ook al werd de man veroordeeld. De boeten waartoe hij wordt veroordeeld, worden dadelijk voor hem betaald', luidde het in de Geneeskundige Raad van Overijssel en Drenthe in 1898.⁴⁵ Bovendien wist Stegeman zich vanaf begin 1900 helemaal gedekt. 'De consulten zullen bijgewoond worden door zekeren dokter Voorman', meldde de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. 'Een zeker Dr. FOREMAN is opgetreden als helper van STEGEMAN, die 't blijkbaar niet langer durfde wagen de justitie te trotseren'.⁴⁶ Met een arts die zijn adviezen sanctioneerde naast zich was het Boertje gevrijwaard van vervolging wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst.⁴⁷ Een machteloos cynisme begon bezit te nemen van de kwakzalverijbestrijders. Toen de mare ging dat Stegeman op tournee door Amerika zou gaan, verzuchtten ze: 'Wij voorzien al een groote toename in het ziekte- en sterftecijfer in ons land gedurende den tijd, dat die weldoener der menschheid hier geen consulten kan houden'.⁴⁸ Foreman overleed evenwel in 1906 en Stegeman zette de praktijk zonder arts voort.⁴⁹

Alleen in 1915 sloegen de vervolgingsgezinden nog eenmaal toe. 'Een gewone kwakzalver ziet het publiek – 't zij men al dan niet baat bij hem vond – in "het boertje" zeer zeker niet, en de justitie blijkbaar ook niet, want jaren lang heeft men hem ongestoord laten "dokteren", aldus de rechtbankverslaggever. De directe aanleiding voor deze laatste oprisping was een klacht van een arts te Frederiksoord (Dr.), die verstoord was geraakt toen een patiënte van hem in plaats van een operatie in het ziekenhuis te Zwolle een bezoek aan het Boertje had verkozen en vervolgens was overleden. 'Hoewel hij – 't werd door hem voor de rechtbank gezegd – respect voor het Staphorster Boertje heeft, meende hij, dat deze van acute behandeling, gelijk 't meisje noodig had, moest afblijven'. De arts meldde het geval aan de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht en deze schakelde de justitie in.⁵⁰ De arts was wel op een zeer specifiek moment op z'n tenen getrapt. Destijds was er namelijk net een felle strijd gaande over de 'vrije' uitoefening van de geneeskunst, ofwel het 'artsenmonopolie'. Zoals enigszins gepopulariseerd in *Het Leven* werd uitgelegd:

'Want het gaat er niet om, of het al lógischer en béter zal zijn met een migraine of een suikerziektesymptoom naar den dokter dan naar den goudsmid te stappen, de zaak zit 'm veel dieper; omdat de varkensslager, die Uw horloge misschien niet repareeren kan, het in ieder geval wel mág en de piano, zijnde natuurlijk beter bij den instrumentenmaker gekocht, den apotheker toch door geen enkel wetsartikel verboden is in piano's handel te drijven. Te dokteren evenwel is aan iederéén ontzegt, die géén dokter is! Of je iemand beter maken kunt já of néén, dáár wordt niet náar gevraagd; als je je doktersbul niet hebt, duldt de wet het niet!'

Dit principiële argument ging vergezeld van de overtuiging dat er een aantal geneeswijzen was opgekomen buiten de medische wereld, zoals 'koudwatergenezingen, kruidkuren, speciale voorschriften, en niet het minst hypnotische mesmeristische en andere psychologische geneesmethoden' waar zieken wel degelijk iets aan hadden gehad.⁵¹ Stegemans laatste rechtzaak is te beschouwen als een zet in deze tot in het parlement gevoerde tweekamp.⁵² Zolang de wet niet gewijzigd was, vond de verantwoordelijke minister, moest ze 'geheel naar haren geest' worden toegepast.⁵³ En 'beroemdheden, die zich in een zekere reputatie verheugen', zoals Stegeman, De Haas of Van Bijsterveld,⁵⁴ waren destijds dus extra voor vervolging vatbaar. Althans bij de Staphorster leidde dat tot enkele kluchten die de justitie alleen maar werk bezorgden en op het doen en laten van de genezer geen enkele merkbare invloed uitoefenden. Voor het kantongerecht in Steenwijk kwam hij maar niet, 'omdat hij zitdag hield te Leeuwarden'. Zijn vaste verdediger, de Zwolse advocaat en procureur J. van Setten, noemde hem steevast 'prof. Stegeman'. 'De naam "boertje" was z.i. geen verkleinwoord van "boer", maar een verkorting van "Boerhaave"'. Ook bracht hij naar voren dat 'een adellijke dame' hem ooit had verzocht voor 'prof. Stegeman' op te treden, 'alle kosten en boeten werden door haar betaald'.⁵⁵ Tijdens het hoger beroep in deze zaak voor de Heerenveense arrondissementsrechtbank merkte hij zelfs op 'dat ook het opleggen van een hoge boete bekl. zeker niet zal weerhouden, om door te gaan'.⁵⁶ De zaak kwam zelfs voor de Hoge Raad, waar voornamelijk juridische spitsvondigheden te berde werden gebracht.⁵⁷

Voor het publiek was het grotendeels achterwege blijven van vervolgingen des te meer een bewijs voor de vaardigheden van de genezer. 'Ze durven den man niets te doen, omdat ze wel weten, dat hij dokters en professoren te knap af is', heette het al in 1899.⁵⁸ In zijn necrologie werd ten slotte geconcludeerd: 'maar dat hij niet blootgestaan heeft aan een voortdurende scherpe vervolging als zooveel anderen, die met minder goede bedoelingen speculeerden op

de kwalen van hun medemenschen, bewijst wel, dat hij niet gerekend behoort te worden tot deze groep'. Hij was, kortom, geen kwakzalver geweest.⁵⁹

'Volksgeneeskunde'

De aandacht die het Staphorster Boertje tijdens zijn leven ten deel viel is omgekeerd evenredig met de latere interesse voor zijn praktijken door wetenschappers of zelfs amateurs.⁶⁰ Dit geldt voor vrijwel alle Boertjes, wonderdokters, duivelbanners, strijkers, of hoe onbevoegde genezers ook aangeduid werden. De reden voor dit onderzoekshiaat dunkt me vooral te liggen in de manier waarop in Nederland tot dusverre de 'volksgeneeskunde' werd omschreven, immers het studieveld waar men bij uitstek belangstelling voor dit soort genezers zou mogen verwachten.⁶¹ Volgens de Gorinchemse arts Van Anandel, die als eerste een proefschrift hierover schreef, diende er een onderscheid gemaakt te worden tussen volksgeneeskunde en kwakzalverij. Een volksgeneeskundige die vaste spreekuren ging houden en zijn patiënten tegen een vastgesteld tarief ging behandelen overschreed de grens en was als kwakzalver te bestempelen; 'maar toch blijft er een verschil bestaan tusschen deze soort kwakzalvers, zooals bijv. het Staphorster Boertje, in wiens middelen nog dikwijls de echte volkstherapie te herkennen is en de kwakzalverfirmas, die door middel van pers en allerlei handige reclames het publiek misleiden'.⁶² Nadere beschouwingen van Van Anandels omschrijving van volksgeneeskunde leert dat niet de genezer, maar het geneesmiddel centraal stond:

'onder volksgeneeskunde verstaat men alles, wat het volk, steunende op mondelinge of schriftelijke overlevering, op eigen initiatief en op eigen verantwoording aanwendt, om ziekten of verwondingen te genezen, dus zonder daarbij medische hulp of voorlichting in te roepen'.⁶³

Het onderwerp 'volksgeneeskunde' was, zij het in negatieve zin, gedefinieerd vanuit de officiële geneeskunde. Van Anandel hanteerde daarbij een sociaal-evolutionistisch model, dat de medische wetenschap – hoewel niet perfect – aan het einde van 'de ontwikkeling' stelde. De 'schat van overleveringen en eigenaardigheden' die de 'volksgeneeskunde' was vormde zijns inziens de getuigenis van een 'primitiever tijdperk van ontwikkeling'. De zieke die zijn toevlucht tot dergelijke middelen nam was volgens Van Anandel niet meer in staat zelf na te denken: 'is men ziek, dan verstomt de logische redeneering'. De arts vervolgde: 'Dan tracht niet alleen het volk, maar ook de meer ontwikkelde door het toepassen van huismiddelen, die hem van allerlei kanten worden aanbevolen, of door het inroepen van de hulp van kwakzalvers of wonderdokters de genezing te verkrijgen, die onder deskundige behandeling uitbleef'. Van Anandel was ondanks zijn negatieve definitie nog relatief positief gestemd over die middelen, hij vond ze althans interessant genoeg om er een verzameling van aan te leggen. Ronduit afwijzend was hij tegenover de 'kwakzalverij', tegen degenen die ('volks'-)geneesmiddelen hadden vercommercialiseerd. De 'volksgeneeskunde' werkte tenminste nog belangeloos en maakte 'van het genezen geen vak of onderneming'; 'kwakzalverij is een grove vorm van oplichterij; terwijl de volksgeneeskunde te goeder trouw is en vast vertrouwen stelt in de werkzaamheid harer voorschriften'.⁶⁴ En oplichters, zo blijkt uit deze stellingname, bestudeert men niet.

De omschrijving van 'volksgeneeskunde' mag een verwijzing naar een 'primitief' verleden met het object van de overkoepelende volkskunde gemeen hebben, de bepaling van de sociale component daarin, van het 'volk' in de 'volksgeneeskunde', is uitermate specifiek voor het door artsen gedomineerde deelgebied. De bepaling van 'volk' als 'leek met welke sociale achtergrond dan ook' is zelfs strij-